

“TARİHTE TÜRKLER”*

Esin ATIL

Çev.: Durdu Mehmet BURAK**

Tarihte ilk ortaya çıktığında, şimdi Rusya Sibiryası olarak bilinen yerde yaşayan Türkler, göçebe bir halktı. Batıya ilerlediler, din olarak İslâm’ı benimsediler, sonra tekrar batıya ilerlediler ve dünyanın en büyük İmparatorluğunu kurdular. 16. yüzyılda zirvede iken, Osmanlı Türk İmparatorluğu Fas’ın sınırlarından İran’ın sınırlarına, Güney Polonya’dan Güney Yemen’e kadar uzanmaktaydı. Sonra iki yüzyıllık duraklama dönemine girdi. Bunu, bir yüzyıl duraklamayı batılılaşma süreciyle tersine döndürme çabaları izledi ve İmparatorluk I. Dünya Savaşı’nın sonunda yıkıldı. Kalıntılarından yakında 73. Yıldönümünü kutlayacak olan Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıktı. Bu çerçeve, şu krokiye yardımcı olacaktır. Yükseliş, zirve, düşüş, reform ve cumhuriyet.

I. Türk Gücünün Yükselişi

Türklerin ne zaman ilk olarak bu ismi kendilerini tanımlamak için kullandıkları kesin değildir. Türk dilinde bilinen en eski belge M.S. 8. yüzyıla kadar uzanır. Bu belge, Baykal Gölü’nün yakınındaki Orhon yazıtlarında bulunmuştur. Ancak, iki yüzyıl önceki Bizans kayıtları Türkler’den bahseder ve Çin kayıtları M.Ö. 1300’de onlardan sözeder. Türk kelimesinin ilk defa bir boyu mu

---

* Makalenin orijinal adı: The Turks in History” Chapter 1 (pp. 19-41) in Esin Atıl, ed, Turkish Art. Washington, D.C. Smithsonian Instution Press, 1980.

** Kırıkkale Üniversitesi.

yerleştirdi. Birkaç yıl, batı Anadolu'da Bizanslılar ve Türkler arasında 1080'lerde istikrarlı yeni bir sınır sağlanmış gibi gözükmekteydi. Fakat Süleyman'ın doğudan daha çok toprak alma hırsı 1086'da diğer Selçuklulara karşı yaptığı savaşta ölmesine yol açtı. Ondan sonra 10 yıl boyunca Anadolu güç arayan yerel Türk yöneticiler arasında çok yönlü ihtilâflara sahne oldu.

Bu durumda Bizans İmparatoru I. Alexis yardım için Hıristiyan batıya başvurdu. 1097'de I. Haçlı orduları Bizanslılar için İznik'i yeniden aldı. Hıristiyanların başarısı Türk sınırlarını doğuya doğru, günümüz Eskişehir'in yakınındaki "Dorylacum'un" ardına kadar itti. Bu sınırlarda Türkler, bir yüzyıldan fazla kaldı. Anadolu'da Selçuklu kontrolü o zaman merkezî bir plato üzerindeki bir bölge ile sınırlandı. Batı'da Bizans topraklarına kadar uzanıyordu. Doğuda daha küçük çaptaki Ermenistan ve Haçlıların Edessa (Urfa) devleti vardı.

Konya, Anadolu Selçuklu devletinin başkenti oldu. Burası Bağdat'ın veya başka yerlerin kontrolünden oldukça bağımsızdı. Bir zamanlar Roma'ya ait olan toprakları içerdiği için Türkler devletlerini Rum Sultanlığı olarak adlandırdılar. Artık Türkler için "Rum" Latin uygarlığını değil, sadece Yunan'ı anımsatmaktadır. Çünkü Doğu Roma İmparatorluğu'nun çok uzun süredir sahip olduğu Latin cilâsı kaybolmuştur. Bu yüzden Selçuklu Sultanlığı, ortaçağ Yunan İmparatorluğu'nun bir kısmını yöneten ve onun halefi durumundaki bir devlettir. Önceden Helenleşmiş Anadolu nüfusu, Türkleşme süreciyle devam etti. Bu nüfus zaten çok farklı atalardan gelmekteydi. Eski Hitit, Frigya, Kapadokya ve diğer uygarlıklarla birlikte, Romalı ve Yunan uygarlıklarını da barındırmıştı. Türkçe dili, Türkler'in benimsediği Arap yazısı ve İslâm Selçuklu yönetiminde hâkim oldu. Türkleşme ve İslâmlaşma araçları arasında, dervişlerin Mevlevî tarikatı vardı. Bu tarikat Konya'da 13. yüzyılın başlarında tasavvuf şairi Celaleddîn Rumî tarafından kurulmuştu.

Bir yüzyıldan fazla, yaklaşık 1100'den 1240'a kadar, Rum Selçuklu Sultanlığı gelişti. Danişmentlerin rakip Türkmen devletinden doğuya kadar topraklar aldılar. 13. yüzyılın başlarında hem kuzey hem de güney Anadolu kıyılarında Sinop ve Antalya'da

limanlar aldı. İtalyan şehir devletleriyle gittikçe gelişen ticaret yaptı.

Hâlâ dinsiz olan Moğol kabileleri geldikleri yere korku salarak Asya'dan Yakındoğu'nun içine kadar süratle ilerlediler. 1258'de Bağdat'ı yıkmadan önce bile, doğu Anadolu'yu işgal ettiler ve Köseadağ savaşında 1243'te Rum Selçuklu ordusunu yendiler. Bundan sonra Selçuklu Devleti Moğollar'a bağımlı oldu. Yerel bir isyandan sonra Anadolu'da askerî kuvvetlerini ve bir yöneticisini tuttu. Rum sultanlığı İran'dan yönetilen İslâmlaşmış Moğol İlhanlı hanedanına bağımlı oldu. Zayıflamış Selçuklu Devleti yeni Türkmen boyları dalgasıyla daha da kuşatıldı. Bu Türkmenler'in bir kısmı Orta Asya'dan veya doğu Anadolu'da Moğollar tarafından sürülmüşlerdi. Kimisi de Moğollar'ın kışkırtmalarına uymuşlardı. Anadolu'da, 1200'lerin sonlarında Marco Polo Türkmenlerle karşılaşmıştı.

Rum Selçuklu hanedanı 1307'ye kadar ayakta kalmasına rağmen, yeni gelen Türkmenler, Bizanslılar'ın I. Haçlı Seferi'nden beri yönettikleri Batı Anadolu'ya Türkler'in yeniden ilerlemeleriyle ve Anadolu'da güçlerin yeniden düzenlenmesiyle itici bir güce sahip oldular. Tekrar, 200 yüzyıl önce olduğu gibi gâzi savaşçıların yararlandığı zayıf bir Bizans dönemi oldu. Bizanslı yöneticiler Latinlerin 4. Haçlı Seferi'yle 1204'te büyük şehirlerinden çıkarıldılar. Bunun üzerine Bizanslılar kendi Latin krallıklarının başkentini kurdu. Sonra 1261'de Bizanslılar Batı Anadolu'daki kökleri olan Konstantinopol'ü yeniden aldılar.

Emirlerden biri Osman'dı (1299?-1324?) Emirliği Söğüt'te kurulmuştu. Söğüt bugünkü Eskişehir yakınında küçük bir kasabadır. Onunki başlangıçta daha küçük prensliklerden biriydi. Ancak büyüdü. Şaşırtıcı bir şekilde tüm rakiplerini gölgede bıraktı. Şimdi kabul edilen açıklama genellikle şudur: Konstantinopol için Bizanslılar'ın savunma oluşturdıkları Anadolu Yunanlılar'ın topraklarına en yakın olan Osman'ın kuzeybatıdaki konumu yalnızca güçlü gâzilerin ilgisini çekmekle kalmadı, Hıristiyanları da aralıksız ve iyi organize olması gereken yavaş ve adım adım fetihler yapmaya mecbur etti. Osman, 1922'ye kadar bozulmadan devam eden bir hanedanın ilk yöneticisi oldu. Adından hem

hanedanının hem de devletin adı türedi. Bu kelime Türkçe'de "Osmanlı", batı Avrupa dillerinde "Ottoman"dır. Arapça Othman ya da Uthman adından türemiştir.

İlk yarım yüzyılda Osmanlılar'ın genişlemesi yavaştı. İlk önemli şehirleri alan yalnızca Osman'ın oğlu ve halefi Orhan'dı (1324?-62?). Bu şehirler 1326'da Bursa, İznik ve bundan kısa bir süre sonra da İzmit'ti. Bursa'yı aldıktan bir yıl sonra kendi madenî parasını çıkararak Orhan aslında bu egemenlik hareketiyle Moğol kontrolünden bağımsız olduğunu ilân etti. Bursa'yı başkent yaptı.

Bir sonraki yarım yüzyılda, Osmanlı genişlemesi daha hızlı sürdü. 1354'e kadar fetihçiler Gelibolu yarımadasındaki sınır kasabalarına iyice yerleştiler. 1361'de, kısa bir süre için fetih yapan Sultanların karargâhı olan Edirne'yi aldılar. Şimdi I. Murat'ın (1362?-89) komutası altında Türk orduları Trakya'ya ve Bulgaristan'a doğru ve Sırp topraklarındaki nehrin yukarılarına kadar ilerlediler. Sofya ve Niş gibi kasabaları fethederek, Bulgarlar'ı ve Sırp'ları tebaalarına katarak Türk süvarileri Tuna'ya vardılar. Aynı anda Osmanlılar diğer gâzi liderlerin topraklarını da katarak Anadolu'da doğuya doğru ilerlediler. 1389'da Kosova Savaşı'nda Sırp önderliğindeki birlikleri yenmeleri Murat'ın hayatı pahasına Balkanlar'da elde ettikleri üstünlüğü sağlamlaştırdı. "Yıldırım" diye anılan oğlu I. Bayezid (1389-1402) hem batıda hem de doğuda genişlemeyi sürdürdü. Macaristan içlerine kadar girdi ve Konstantinopol'u kuşattı. Avrupa'nın cevabı, Macaristan kralı, papa ve Batılı şövalyeler tarafından organize edilmiş bir haçlı seferiydi. Bu toy Osmanlı İmparatorluğu için gerçek bir tehditti fakat Bayezid tarafından cesurca karşılandı. 1396'da Bulgaristan, Tuna Nehri üzerindeki önemli Niğbolu Savaşında, Batılı şövalyeler püskürtüldü. Bu son haçlı seferiydi.

Fakat Bayezid'in Anadolu'da doğuya ilerlemesi daha da büyük bir tehdide yol açtı. Diğer Müslümanlarla savaşmak Osmanlılar için her zaman biraz utanç verici oldu. Dinî kanunlar yalnızca inanmayanlara karşı savaşa izin vermekteydi. Fakat Osmanlı Sultanları, evlilik veya barışçı başka ilhak yollarıyla Türk beyliklerini ele geçiremediklerinde, kardeş Müslümanlarla savaştılar. Bayezid rakip Karaman devletinin Türk beylerine karşı

tam üstünlük elde etti. Daha sonra, sahipsiz Türk beyliklerinin destekleyicisi ve hem Türk hem de Müslüman olan daha büyük bir rakiple karşılaştı. Bu kişi Moğolistan'ın geniş bir kısmının varisi olan Aksak Timur'du. Timurlenk Orta Asya'daki başkentinden Timur İran'ı fethetti ve doğu Anadolu'ya ilerledi. Timur'la Bayezid arasındaki karşılıklı hakaretler ve tehditleri kaçınılmaz bir çatışma izledi. 1402'de Ankara savaşında Timur büyük bir zafer kazandı. Bayezid'i esir aldı. Bayezid, bundan bir yıl sonra öldü. Osmanlı Devleti başsız olduğundan kaosa düştü. Timur dışlanmış beylere eski topraklarını geri verirken Bayezid'in oğulları kendi aralarında Osmanlı'nın devamı için savaştılar. Balkanlar'dan büyük bir haçlı seferi ordusu gelmeseydi Osmanlı tarihinin akışımın ne olabileceğini, Tuna'dan Fırat'a uzanan bir imparatorluğun gösterdiği bir yüzyıllık çarpıcı ilerlemeden sonra, hanedanın ve devletin sona erip ermeyebileceğini söylemeye bile gerek yok.

Ancak, 15. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar toparlandı. On yıl boyunca Bayezid'in en genç oğlu I. Mehmet (1413-21) diğerlerine üstünlük kazanıp, parçaları tekrar biraraya getirinceye dek İmparatorluk dağınık bir vaziyetteydi. Hem o, hem de oğlu II. Murat (1421-51) sürekli olarak savaşa giriştiler. Bu savaşlar kısmen Venediklilere ve Macarlara, fakat daha çok güçlü bir yöneticisi olan merkezî bir hükûmetin sebep olacağı engelden nefret eden yerel yöneticilere ve boylara karşı yapıldı. Merkezî güçler sadece iki Osmanlı yöneticinin bireysel yetenekleri sayesinde değil, aynı zamanda yöneticilerin önemli ölçüde sahip oldukları destekten dolayı üstünlük sağladılar. Kasabalılar ve tüccarlar merkezî bir hükûmetin sağlayacağı düzeni ve birliği tercih ettiler. Hizmet karşılığı sultan tarafından hibe edilen topraklarda yaşayan şövalyeler, seçkin piyadeler, yeniçeriler gibi sultana askerî yönden destek oldular. Modern Avrupa'nın ilk daimî ordusu olan bu baskın birliği, I. Murat tarafından savaş esirleri olan kölelerden oluşturuldu. Sayıları 6.000 ya da daha fazla olan bu orduya savaşta denk yoktu. Bu toparlanma sürecinde Osmanlılar top ve tüfek kullanmaya başladılar ve batılı hasımları tarafından kullanılan gördükleri en iyi silahları aldılar. Türkler'in topu ilk kez kullanışı belki 1422'de Konstantinopol'un başarısız kuşatılması sırasında gerçekleştirildi.

II. Zirvedeki Osmanlı İmparatorluğu

II. Mehmet (1451-81) babasının yerine geçtiğinde, içini yakan tek arzusu, atalarının gözünden uzun süre kaçmış olan ödül yani Konstantinopolu kazanmaktı. Bu Hıristiyan kalesinin fethi, yalnızca bir gâzinin başarısı olamaz, aynı zamanda da yeniden büyüyen Osmanlı imparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli yakalarını biraraya getirirdi. 1452'de Mehmet büyük bir hisarı, Rumeli Hisarı'nı inşa etti. Bu hisar halen bugün de ayakta ve Boğaziçi'ndeki gemi trafiğini kontrol etmektedir. Sonra Mehmet muhtemelen 50.000 düzenli, bir bu kadar da düzensiz askerden oluşan ordusunu, şehrin sınırında topladı. Kuşatma 6 Nisan 1453'te başladı. 26 feet uzunluğundaki namlusuyla birlikte dünyanın en büyük topuyla, şehri çevreleyen üç kat duvarlara dev gibi güller fırlattı. Bizanslı 7000 koruyucu gece hisarı onardı. Koruyucuları uzaklaştırmak için bir filo küçük Türk gemisi bir gece Galata'nın arkasında bir tepeye çekildi ve yavaşça Haliç limanına bırakıldı. Fakat sonunda şehrin duvarlarını yıkan, Vezir-i âzanın önerisine aykırı olarak 29 Mayıs'ta Mehmet tarafından gerçekleştirilen karadan taarruzdu. Türk birlikleri bir günlük yağma için akın etti. Sonunda Fatih Mehmet düzeni tekrar kurmak ve buyruğuyla camiye çevrilen Ayasofya kilisesinde dua etmek için Konstantinopol'a (İstanbul'a) girdi.

1453'te Osmanlıların İstanbul'u fethi bazen tarihçe önemsiz sayılarak geçiştirilmektedir. Bu, zaten kuşatılmış ve geniş ölçüde boşaltılmış bir şehrin fethi olarak nitelendirilmiştir. Fakat Türkler için İstanbul'un fethi üç öneme sahiptir. Karadeniz'den Akdeniz'e, Rumeli'den Anadolu'ya kadar olan yollara hükmeden mükemmel bir liman ve önde gelen bir ticaret merkezini ele geçirmişlerdir. Ayrıca, sözde diğer bir büyük İmparatorluğun başkenti olmak kaderi olmuş, ikinci Roma, İmparatorluk haşmeti atmosferini taşıyan yeni bir başkent Osmanlılar'a geçmiştir. Mehmet ünvanlarına "Rum Kayseri"ni de (Roman Caesar) eklemiştir. Son olarak fetih Türklerin Avrupalı bir güç olarak konumunu sağlamlaştırmıştır. Artık o, sınırda bir gâzi devleti, Avrupa'nın kenarında bir Asya devleti değil, fakat diğer büyük Avrupa devletleriyle eşit olma iddiasını taşıyan bir devlettir.

II. Mehmet fetihçi olduğu kadar, kurucuydu da. Ülkesinin farklı bölgelerinden, tüm dinlerden zanaatkârları, tüccarları ve çiftçileri getirerek, hemen şehre yeniden insan yerleştirdi. Çarşıları, hanları, camileri ve diğer binaları yeniden inşa ettirdi. İstanbul, Türklerin de çok sevdiği ve tahminen Yunanlardan duydukları *eis ten polin*, yani İstanbul yeniden şehir olarak kalmıştı. Mehmet, İstanbul'un başkent olduğu İmparatorluğu genişletmeye devam etti. Anodulu'daki Karaman topraklarını yeniden aldı, son Yunan yöneticilerden Trabzon'u ele geçirdi, yeniden fethetti ve bazı Sırp topraklarını topraklarına kattı. Venedik'ten bazı Ege adalarını aldı. Daha da ilerleyerek Mora'yı, Bosna'yı Arnavutluk'u topraklarına kattı. Kırım'ı ve Eflâk'ı tebaası yaptı. Türk gücü hızla Karadeniz'in tüm kıyılarından ve Ege Denizi'nden Adriyatik'e kadar uzanmaya başladı. Geniş ölçüde Venedik pahasına Ege'de ve Akdeniz'de ilerleme II. Mehmet'in yerine geçen II. Bayezid'in (1481-1512) zamanında devam etti. Türk deniz kuvvetleri Kemâl Reis'in yönetimi altında Balear Adaları'na kadar akın yaptı. Bu akınların sonuçlarından biri, İspanyol denizciye ya da Colomb'a ait olduğu sanılan ve Yeni Dünya'daki keşiflerin haritasının ele geçirilmesiyle en güncel coğrafi ve kartografik bilgilerin elde edilmesi idi. Eldeki dünya haritasının yarısı, Kemâl'in yeğeni amiral Pirî Reis tarafından 1513'te yazılan notlarıyla birlikte, Karayipler'in bir bölümünü ve Güney Amerika sahillerini ayrıntılı bir şekilde göstermektedir.

Bugüne kadar edinilen izlenimler ışığında, savaş halinin hemen hiç durmamış olduğunu söylersek yanlış olmaz. 16. yüzyılın başlarına kadar, Anadolu'da ve Rumeli'de Bizans İmparatorluğu'nun, Venedik deniz İmparatorluğunun büyük bir kısmının ve Balkan Yarımadası etrafındaki adaların varisi olarak, bu savaşlar Osmanlı'nın konumunu pekiştirmiştir. Fetihler genellikle iki aşamada gerçekleşmiştir: Birincisi, fethedilmiş bir prenslik veya başka bir bölge askerî kuvvetler ve parayla takviye edilerek, bağımlı hale getirilmiştir; bazen de ikinci kez yapılan bir seferden sonra doğrudan Osmanlı idarî kontrolü altına alınmıştır. Anadolu'daki ilk günlerinde, liderleri de dahil olmak üzere birçok Yunanlı kendi istekleriyle Osmanlılar'a katılmıştır. Balkanlar'da köylüler yerel yöneticilerin insafsız yönetiminden kurtulmak için,

genellikle Osmanlılar'ın ilerleyişine olumlu bakmışlardır. Burada da yerel liderlerin bazıları Osmanlılar'a katılmışlardır. Bazı durumlarda Türk sultanları önde gelen Hıristiyan savaşçıları Balkanlar da yerel askerî ve sivil hükûmet görevlerine atamışlar, onlara şövalye olarak tımarlık topraklar vermişlerdir.

Fakat, tekrarlanan isyanların gösterdiği gibi, güçlü bir merkezî hükûmet istemeyen ve Osmanlı kontrolünden rahatsız olan kimseler de vardı. Bunlar arasında yalnızca merkezî otoriteye ve vergilere değil, fakat geleneksel sünî İslâm'a karşı çıkan, Anadolu'nun göçebe Türkmen boylarının çoğu da vardı. Türkmenler, sapkın bir mezhep sayılan Şiiğin bir biçimini desteklemeye başladılar. Şiiler arasında birkaç dinsiz de vardı. Şiiler derviş liderler tarafından teşvik edilmekteydiler. Giydikleri kırmızı başlıklardan dolayı genellikle kızılbaş olarak anılan ve geleneksel dinî inanca sahip olmayan bu Anadolu'lular Osmanlı Devleti için daimî tehlikeydiler. Çünkü Şah İsmail'in yönetimi altında bulunan ve yeni yeni gelişmeye başlayan İran da Şiiydi ve Osmanlı Devleti'nin İran Devleti'ne karşı hiç bitmeyen mücadelesinde, 5. Kol olan memnuniyetsiz Anadolu'lular'ı ayaklandırabilirlerdi. Bayezid devri sonunda büyük kızılbaş ayaklanması, oğlu, Yavuz Sultan Selim (1512-20) tarafından bastırılmak zorunda kalındı. Selim muhtemelen 40.000 asiye kılıçtan geçirdi. Daha sonra İran içlerine yürüdü. 1514'te Çaldıran'da büyük bir savaş kazandı. Doğu ve batı Anadolu'da Memluk Devleti'nin kuzey Suriye kuvvetleri olarak daha çok toprağı güvence altına aldı ve 16. yüzyılda ortaya çıkan 7 büyük yayılmacı hamlenin ilkinin başlattı.

1516'da Selim'in kuvvetleri Memluklar'a arşı Kuzey Suriye'ye kuzeyine yürüdü. Bu savaşçı Türkler ve Çerkez esirler 1250'den beri Mısır'ı yönetmekteydiler. Ancak Mısır'ın yerli halkı ve Suriye Arapları tarafından sevilmemekteydiler. 1500'lerin başlarında Memluklar, Afrika'yı deniz yoluyla geçtikten sonra Arap Denizi'ndeki Müslüman ticaretini engelleyen Güney Kızıldeniz'e açılan Mısır'ı ele geçiren Portekizliler tarafından tehdit edildiler. Selim kendini Arapları hem Memluklar'dan hem de Portekizlilerden kurtaracak kişi olarak düşünmüş olabilir. Nitekim 1516'da Mercidabık yakınlarında Memluk sultanı ve ordusu

tarafından yenilgiye uğratılan Halepliler tarafından iyi karşılandı ve Suriye'nin tümünü almak için güneye ilerledi. Mısır içlerine uzun yürüyüşü devam ederken, Selim 1517'de Kahire yakınlarında başka bir Memluk ordusunu püskürttü. Hünerli Memluk süvarilerinin küçümseyip, mertliğe yakışmadığını düşündükleri için kullanmayı reddettikleri ateşli silahlar, Osmanlılar'ın zaferinin anahtarıydı.

Zaferlerin sonucu Osmanlı İmparatorluğu'na geniş topraklar eklemek oldu. Bunlar Suriye, Mısır ve Mısır'ın himayesi altında bulunan Hicazdı. Sadece topraktan ziyade bu bölgeler Arapların kalbinin önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Bu topraklara eski başkentler Medine ve Şam ile modern başkent Kahire de dahildi. Halep ve Kahire aynı zamanda büyük bir ticaret merkeziydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıllık gelirleri Mısır ve Suriye'den gelen doğu ticaretiyle arttı. Belki fetihin en önemli sonucu Selim ve haleflerinin tartışmasız dünyanın önde gelen Müslüman liderlerinden olması, üç kutsal şehir Mekke, Medine ve Kudüs'ün, sünnî geleneksel inançların ve Arap dünyasının uleması (âlimleri) tarafından yorumlanan ve Osmanlı mahkemesinde daha da önemli hâle gelmiş olan şeriatın kutsal kanunlarının koruyucusu olmasıydı.

Güney ve güneydoğuya doğru yapılan bu ilk yayılcı hamleyi ikinci hamle izledi. Bu seferki kuzey ve kuzeybatıya idi ve Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-66) liderliği altında gerçekleşti. Süleyman, ilk önce anahtar şehir durumundaki Belgrad'ı almak zorundaydı. Bu şehir yıllar boyunca Macar yardımı sayesinde Türkler'e diremişti. Daha sonra Süleyman Akdeniz'de arkasını sağlamlaştırmak için Müslüman gemiciliğini önemli ölçüde engelleyen Saint John şövalyelerinden Rodos adasını aldı. Sonra Fransız I. Francis'in tahrikiyle, Süleyman, Habsburg güçlerine karşı Tuna'ya iki sefer düzenledi. Habsburg'lerin hükümdarı olan V. Charles aynı zamanda Kutsal Roma İmparatoru'ydu. 1526'da Mohoç'ta Osmanlı Devleti Macaristan'ı yenerek büyük bir zafer elde etti. Yenilenmiş Habsburg kuvveti 1529'da yeni bir sefer başlattı. Bu kez Osmanlı orduları, sonbahardaki gündönümünün başlangıcında şehri almadan kuşatmayı kaldırdıkları halde Viyana'ya kadar ilerlediler. Bu, Avrupa'da Türkler'in ilerleyebilecekleri en yüksek noktaydı. Viyana'nın kapılarından

girmeyi asla başaramadılar fakat birbuçuk yüzyıl boyunca zirvede kaldılar.

16. yüzyılda üçüncü yayılmacı hamle Habsburglara karşı toprak savaşlarının artmasıydı. V. Charles'in filosu Balkanlar'da Türkler'in sahip olduğu kıyıları tehdit ettiğinde, Süleyman, buna karşılık Akdeniz'de yarım yüzyıllık aralıklı deniz savaşlarına yol açtı. Zaten Cezayir'i fethetmiş olan ünlü Türk denizcisi Barbaros Hayrettin Paşa kaptanı derya olarak atandı. Türk filosu Hıristiyanlarla birkaç kez karşı karşıya getirdi. Bunların sonunda Tunus ile Trablus Cezayir ve diğer Kuzey Afrika limanlarıyla birlikte Habsburg da İspanya'nın elinden çıkıp kesin olarak Osmanlılar'a geçti. Ancak Osmanlılar'ın Akdenizdeki askerî başarısı bitmemişti. 1565'te yaklaşık olarak, Süleyman'ın son dönemlerinde, Malta'yı alma girişimi yüz kızartıcı bir başarısızlıkla sona erdi. Ancak Osmanlı nüfuzu savaş bölgesinin ötesine, Habsburg'lara karşı ayaklanmış olan Alman ve Hollandalı Protestanlara, Müslümanlara ve gizli (Moriscolar'a), İspanya'nın zulmünden kaçıp Osmanlı topraklarına sığınan Musevîler'e ve gizli Musevîler'e (Marunîler) kadar uzandı.

Dördüncü büyük yayılmacı hamle yine doğuyordu. Bu, Osmanlılar'ın sırayla gelen savaşlarının devamıydı. Süleyman'ın orduları 1534-35'te Safavî İran'a karşı döndü. 1550'lerde tekrarlanan savaşta Tebriz kaybedildi. Fakat Irak ve Bağdat Süleyman'ın hakimiyetinde kaldı. Şimdi Osmanlılar hem İran körfezinin hem de Kızıldeniz'in kıyılarındaydılar. Daha önce Süveyş'de yapıldığı gibi, Basra'da, Hint Okyanusu'nda Portekizliler'le karşı karşıya gelmek için bir filo inşa edildi. Fakat Osmanlılar burda da durduruldu. Uzak denizlere açılma sanatında Atlantik kuvvetleriyle yarışamadıkları gibi, İran körfezine girişte ve çıkışta kontrol noktası olan Hürmüz'den Portekizliler'i atamadılar. Viyana, Malta, Hürmüz bunlar, Osmanlılar'ın aşamadığı ve Hıristiyan Avrupa dünyası tarafından bloke edilen noktalar olarak kaldı.

Bir sonraki iki yayılmacı hamle, Süleyman'ın oğlu II. Selim (1566-74) zamanında oldu. Kuzeyde büyüyen Moskova kuvvetine karşı durmak için cesurca bir plân düşünen Vezir-i âzam Sokollu

Mehmet Paşa, Kırım Tatarları vasıtasıyla sevkiyat yaptı. Amaç, Rusya'nın sahip olduğu Astrakhan'a saldırmak ve Hazar Denizi'ne açılmak için Osmanlı gemilerinin kara kuvvetleriyle birleşmesini sağlamak amacıyla Don Nehri'nden Volga'ya kanal açmaktı. Fakat 1568-69 seferi başarısızlığa uğradı. Hiç kanal kazılmadı ve Astrakhan kuşatmaya direndi. Daha sonra Osmanlılar'ın dikkati daha küçük fakat elde edilmesi daha kolay bir ödüle, Venedikliler'in kolonisi olan Kıbrıs'a yöneldi. 1570-71'de hem karadan hem de denizden gerçekleştirilen taarruzla kanlı çarpışmalar sonunda ada ele geçirildi. Savaş sırasında Osmanlı filosu güçlü bir Hıristiyan filosunu elinden kaçırdı fakat Kıbrıs Türkler'in elinde kaldı.

Sonuncu büyük hamle III. Murat zamanında (1574-95) İran'a karşıydı ve Osmanlılar'a çok toprak kazandırdı. Hazar Denizi'ni çevreleyen Gürcistan ve diğer İran toprakları Türk kontrolüne geçti. Osmanlı gemileri sonunda Hazar Denizi'ne çıktılar. Fakat 1590'da elde edilen bu zafer ertesi yüzyılın ilk yıllarında bozuldu. Osmanlı'nın genişlemesi sonunda durmuşa benziyordu. Girit ve güney Polonya gibi bazı toprak parçaları 17. yüzyılda imparatorluğa katılmış olmasına rağmen, ileri hamle o zaman sona ermişti. 16. yüzyıl Osmanlılar'ın toprak fetihlerinin zirveye ulaştığı dönemdi.

Üç kıtaya uzanan 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun 20 ilâ 50 milyon kadar olduğu tahmin edilmekteydi. Fransa'nın yaklaşık 16 milyon olduğu bir dönemde 30 milyon belki gerçekçi bir tahmin sayılabilir. Halklar inanılmaz bir karışımdan meydana gelmekteydi. Avrupa'da Macarlar, Sırp, Hırvatlar, Romanyalılar, Bulgarlar, Arnavutlar, Yunanlar ve Türkler vardı. Asya'da ise Türkler, Yunanlar, Lazlar, Ermeniler, Kürtler, Çerkezler ve Araplar vardı. Afrika'da Araplar ve Berberîler vardı. Ayrıca başka daha küçük gruplar da vardı. Dillerin ve lehçelerin çokluğu neredeyse dinsel mezheplerin çeşidine yaklaşıyordu. Eğer Türkler, Araplar, Kürtler, Berberîler ile Bosnalılar, Arnavutlar, Bulgarlar ve İslâm'a döndürülen diğerleri toplanırsa, muhtemelen Müslümanların çoğunlukta olduğu görülür. Hıristiyanların büyük bir çoğunluğu Yunan Ortodöksuydu. Bir sonraki en geniş Hıristiyan kilise Ermenilerinkiydi. Diğerleri kadar kalabalık

avlularından ve çeşitli zamanlarda yapılmış binalardan meydana gelmekteydi. Bütün bunların hepsi bu denli büyük bir imparatorluğun yöneticisi için oldukça mütevazı idi. Ancak Marmara, Haliç ve Boğaziçi'ne bakan noktadaydı, bu yüzden manzarası muhteşemdi. Topkapı Sarayı mutfaklardan, kilerlerden, atölyelerden, kabul odalarından, özel bölümlerden ve tabii ki, çoğunluğu Sultanın gözde cariyeleri olmaktan ziyade çeşitli hizmetler gören kadınların bulunduğu haremde meydana gelmekteydi. Kubbealtı denilen saray odasında sultanın meclisi yani dîvân haftada birkaç gün toplanırdı. Üyeleri üst düzeyde çeşitli branşlarda memurlardan oluşurdu. Kâtip ve iki baş haznedar "kalem adamlarıydı". Bürokrasi hiyerarşisinden gelmekteydiler ve devlette büro işi yapmışlardı. Avrupa ve Asya'nın iki baş yargıcı "din adamlarıydı". Ülkedeki çeşitli hukukî anlaşmazlıklarda şeriat mahkemelerini yöneten hukukçu hiyerarşisini temsil etmekteydiler. Sultanın yardımcısı olan ve dîvâna başkanlık eden vezir-i âzam, imparatorluğun en özel kurumunun, sultanın köle memur sisteminin üyesiydi.

II. Mehmet döneminden beri, köle yöneticiler Osmanlı hükûmetinin en güçlü kısmı oldu. Selçuklu yöneticiler ve Osmanlı sultanları gulâm ya da kul olarak bilinen, kişisel köleler olan memurlara sahiptiler. Bunlar genellikle savaşta esir alınmış ya da esir pazarlarında satın alınmış genç adamlardı. İslâm hukukunun geçerli olduğu ülkede doğuştan Müslümanlar köleleştirilemeyeceği için, esirler aslen gayrimüslim idiler. II. Murat zamanında devşirme yani imparatorluğun sınırları içindeki yerlerden Hristiyan köylü erkek çocuklarının toplanması sistemi kanunîleştirildi. Her birkaç yılda bir, imparatorluğun bir komisyonunca sekiz ile yirmi yaşları arasındaki erkek çocuklar sınavdan geçirilmek ve eğitilmek için İstanbul'a gönderilmek üzere seçildiler. Hepsi Müslüman olmak zorundaydı. Kaçınılmaz olarak çoğu isteyerek Müslüman oldu. Daha az zeki olan güçlüler yeniçeri oldular. En yetenekli olanlar Topkapı'da saray okulunda eğitildiler. Eksiksiz bir eğitimden ve çiraklıktan sonra sarayda görevlere, eyâlet valiliklerine veya askerî görevlere atandılar. Olumlu nitelikleriyle esirler imparatorlukta vezir-i âzamlık gibi en üst göreve kadar yükselebilmelerdi. 200 yıldan daha çok zamandan beri, II. Mehmet'den sonra, devşirme

grubu böylece merkezî hükûmetin zirvesini kontrolleri altına aldılar. Sultanlar bu sistemde iki avantaj buldular. Kendi adamlarına güvenmeleri yoluyla önde gelen eski ailelerle, doğuştan asillerin etkisini dengeleyebilirdi. Ayrıca esirlerin tamamıyla itaat etmelerini isteyebilirdi. Esirler güç, para ve kariyer elde etmelerine rağmen yaşamları yöneticinin elindeydi. Çocukları ayrıca özgür doğmuş Müslümanlar babalarının kariyerini devam ettiremiyordu.

Sultanın divânında imparatorluğun Avrupa yakası olan Rumeli'nin genel valisi, bir görev alma ayrıcalığına sahipti. Yerel valilerin komutanı ve nihayet tımarlık toprakları bulunan süvarilerin komutanı olduğu için “kılıç adamlığı”nı temsil etmekteydi. Fethedilen toprak imparatorluğa katıldığında, dikkatli bir şekilde gözden geçirilmekteydi. Büyük “defterler” nüfusu ve ekonomik üretimi kaydetmekteydi. Şu anda İstanbul arşivlerinde bulunan en eski kayıt 1431'e aittir. Köy ve çiftlik birimleri beklenen verime ve vergi gelirine göre süvarilere “tumar” olarak verilmişti. Yerel “sipahi” (atlı asker) tımarın gelirleriyle yaşamakta, düzeni sağlamakta, sultanın kanunlarını uygulamakta ve savaşlarda askerî hizmet vermekteydi. Bu sistem özellikle Balkanlar'da güçlüydü. Arap bölgelerinde sonraki fetihler süvarilerden ziyade vergi toplayıcısı olan yöneticiler tarafından gerçekleştirildi.

Tüm önde gelen gruplar-kalem, din ve kılıç adamları “askeriye” sınıfı denilen Osmanlı sosyetesinin aileleriyle birlikte en üst sınıfı oluşturdu. Bunlar, Osmanlı yönetiminde inanç ve devlet hizmeti gördüler. Vergi ödemediler. “Reaya'nın” (nüfusun, halkın) büyük bir çoğunluğu köylüler, göçebe çobanlar, esnaf ve tüccarlardı. Bunlar yiyecek yetiştiricisi, mal üreticisi ve vergi ödeyenlerdi. Bir sınıftan diğerine geçiş mümkündü, fakat pek sık değildi. Osmanlı teorisinde toplumda her kişinin belirlenmiş bir yeri vardı. Toplumun düzeni olduğu yerde kalmasını gerektiriyordu. Bunu yerine getirmek bazen zordu. 16. yüzyılda çok sayıda köylü şehirlere göç etti. Neredeyse şehir nüfusunu ikiye katladılar ve genellikle ekonomik ve siyasal problemlere yol açtılar. Bazen hükûmet, bunların girişlerini engelledi ya da taşraya geri gönderdi.

Kasabalar arasında önemli bir rol oynayan esnaf dernekleri dinî kardeşlikle birlikte ekonomik statüyü ve korunmayı sağlamaştırdı. Terziler, dericiler, yağ üreticileri yani her iş kolu “esnaf” olarak organize olmuştu. Ekonomik statü, düzenli iş, satın alınan ve dağıtılan hammaddeler, önceden belirlenen üretim standartları ve fiyatta adalet bu yolla sağlanmıştı. Kollektif olarak, politik olduğu kadar önemli bir ekonomik etkiye de sahiptiler. Ayrıca küçük tüccar loncaları da vardı. İstanbul’da yaklaşık 150 büyük lonca vardı. Mısır veya Suriye aracılığıyla doğuyla, Karadeniz bölgesiyle, İtalya şehir devletleri ve batı Avrupa ile gittikçe artan uluslararası ticarete girişen büyük tüccarlar genellikle ferdî olarak güçlüydüler ve üst düzey memurlarla iyi ilişkilere sahiptiler. Bu tüccarlar büyük yatırımcı, borç para veren ve kapital toplayan kişilerdi.

İmparatorluk yalnızca Osmanlı değildi, ancak tamamıyla İslâm devletiydi. O zamanın en büyük İslâm devletleri arasındaydı. Fas, Safâvi, İran ve Hindistan sınırlarına dahildi. Osmanlı sultanları, Müslüman cemaatinin lideriydiler. İnancın, kutsal şehirlerin, özellikle dinin sünnî mezhebinin koruyucusuydular. Bu geleneksel İslâm ulema tarafından öğretildi ve yorumlandı. Ulemalar aynı zamanda öğretmen, vaiz, yargıç ve danışman hukukçu idiler. 16. yüzyılda ulema arasında en önde gelen âlim Ebussuud’tu, Dinî kanunlar ve sultanın kanunları üzerinde çalıştı. 30 yıl boyunca “şeyhülislâm” (hukukun başlıca yorumcusu) oldu. Hukuk ve diğer dersler “medreselerde” (başlıca camilere bağlı okullar) öğretilmekteydi. Bunlar arasında en önemlileri İstanbul’da II. Mehmet ve I. Süleyman tarafından aynı zamanda isimlerini taşıyan camilere bağlı olan medreselerdi.

Medreseler, kütüphaneleri, içinde bulunan mutfakları, öğretmenleri ve öğrencileri, genellikle vakıf (dinî kuruluş) olarak kurulan mülklerden elde edilen fonlarla destekleniyordu. Elde edilen gelir yasal olarak hayır işlerinin devamlılığını sağlamak için bağışlanmaktaydı. Teoride Allah’a aitti, bu yüzden vergiye tâbi tutulamaz veya satılamazdı. Tüm İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da “vakıf” kurumu, günümüzde kişiler tarafından finanse edilen işleri desteklemek için önemli bir rol oynamaktaydı. Camiler, medreseler, kütüphaneler, hastaneler,

hanlar, ihtiyaç içinde olanlar için mutfaklar, halk çeşmeleri, hatta yollar ve köprüler inşa edildi ve sultanlar, yüksek memurlar ve diğer varlıklı kişiler tarafından kurulan kuruluşlarla muhafaza edildi. İmparatorluğun bazı başlıca mimarî anıtları varlıklarını vakıflara borçludurlar. 16. yüzyılda usta mimar Sinan pek çok eser inşa etti. Sinan devşirmeden gelmeydi ve hayata askerî mühendis olarak başladı. 35 yıl boyunca baş mimar olarak Süleyman ve halefi döneminde çalıştı. Ebussuud gibi alanında çağa damgasını vurdu. Sinan'ın Macaristan'dan Hicaz'a 304 yapıtının bulunduğu söylenmektedir. Bunlar arasında en muhteşemleri ve en iyileri İstanbul'da Süleymaniye, Edirne'de Selimiye Camiidir. Geleneksel İslâm hukuku kadar popüler İslâm da Osmanlı'da vardı. Allah'a ulaşmak için daha şahsî ve mistik bir yol olan “Sufizm”e pek çok kişi bağlıydı. İslâm'ın iki çeşit versiyonu sık sık içiçe girmişti. Ebussuud bile biraz safi eğilimler taşımaktaydı. Fakat bu kutsal bilgiye ulaşma yolunun yaygın popüler ifadesi olan, “tarikatlar” (dervişlerin yolu), sert teolojiden ve geleneksel inancın ibadet şekillerinden son derece farklı inançlar ve ibadet şekilleri ortaya çıkardı. “Mevlevîler” (dönen dervişler) doğrudan Allah'la coşkun bir deneyim arayışı için birçok üst düzey Osmanlı'yı çekmekteydi. Diğer tarikatlar, özellikle Bektaşîler daha kültürlü bireylerle birlikte pek çok sıradan insanı da çekmekteydi. Şamanizm unsurlarıyla Hıristiyanlığı birleştirdi. Bektaşîler doktrinlerde ve uygulamalarda geniş farklılıklara hoşgörülle bakmaktaydı. Mevlevî ve Bektaşî tarikatlarının ve diğerlerinin tekke denilen ibadethaneleri vardı. Bunlar yalnızca dervişlerin bütün gün boyunca kaldıkları yer değil, aynı zamanda gerektiğinde binlerce tarikat dışı kardeşin gelebildiği merkezlerdi.

Genel anlamda iki kültür vardı. Gerçek Osmanlılar Arapça ve Farsça kökenli birçok kelimeyle karışık olan bir Türkçe'yle yazmaktaydılar. Bu dil, sıradan Türkler tarafından anlaşılamayan kompleks bir stildeydi. İfadede basitlik ve açıklıktan ziyade ince zarafet genel amaçtı. Osmanlılar'da şiir gelişti ve bu, genellikle İran tarzında bir şiirdi. Süleyman'ın kendisi başarılı bir şair olarak bilinmekteydi. Bağdatlı Fuzulî belki de zamanın en önde gelenlerindendi. Osmanlılar için “Türk”, eğitimsiz, oldukça kaba, sıradan Türkçe konuşan ve okuması yazması olmayan köylüler

deme-kti. Türkler dervişlerin mistik halk şiirlerini, gezgin halk ozanlarının aşk şiirlerini, profesyonel hikâye anlatıcıları ve gölge oyununu sevdiler.

Tüm sınıflar imparatorluğa 16. yüzyılın ortasında Arap ülkeleri yoluyla güneyden gelen kahveyi sevmeye başladılar. Başlangıçta Ebussuud tarafından değilse de ulemanın çoğu tarafından günah olarak kabul edilen kahve herkesi hatta ulemayı da fethetti. Köylerde ve kasaba mahallelerinde kahve evleri (kahveler) erkekler bazen de ayak takımı için toplanma yerleri haline geldi. Bazen durum halk hamamları için de aynı oldu. Hamamlar her şehirde ve kasabada hayatın önemli bir parçası, erkekler ve kadınlar için ayrı birer sosyal toplanma merkezleri oldu. Bursalı şair Gazalî tarafından inşa edilen bir hamam ahlâksız insanlar için bir merkez olarak bilinmeye başladı. Süleyman buranın yıkılmasını emretti. 1600 civarında, tütün kötü arkadaş veya zevk olarak kahveye eklendi, bu çağda uzun borularla veya su borularıyla nargile içildi. Sigara henüz yeni icat edilmişti. Akarsular, gölgeli korular ve çiçekler gibi doğa zevkleri de vardı. Lâle oldukça çok yetiştirildi. Hollanda ilk defa 1559'da lâleyi Türkiye'den aldı.

III. Osmanlı Devletinin Çöküşü

Süleyman'ın zamanı şüphesiz oldukça düzenli toplumu ve yüksek seviyede kültürüyle birlikte, refah ve askerî zafer zamanı olmasına rağmen, hem sosyal hoşnutsuzluğun, hem de askerî ve ekonomik problemlerin başlangıcının ipuçları vardı. Bu, 16. yüzyılın son yılında açığa çıktı ve 17. yüzyılda arttı. Bu yüzden Osmanlı yazarları çöküş hakkında yorum yapmaya ve önceki altın çağın iyi düzenine dönmeye çağrı yapmaya başladılar. Ekonomik, askerî, sosyal, idarî ve psikolojik problemler şimdi iş işten geçtikten sonra daha açıkça görülmeye başladı ve çöküş üzerinde birlikte etki yapmaya başladı.

Ekonomik güçlükler kısmen, Peru'nun yeni keşfedilen madenlerinden gelen ucuz gümüşün girişiyle 16. yüzyılın sonlarındaki yüksek enflasyondan kaynaklandı. Hammaddenin değeri arttı. Bu süvariler, bürokratlar, yargıçlar ve dinî kuruluşlardan yararlananlar gibi sabit gelirlerle ve vergilerle geçinenlere zarar verdi. İstikrarlı döviz ve fiyatlara alışık olan

Osmanlı hükûmetinin ne yapacağı konusunda bir fikri yoktu. Bazı sultanlar kendi madenî paralarının değerini düşürdüklerinde, fiyatlar daha da hızlı artmaya başladı. Gelirler, vergiler hızla arttırıldığı halde ihtiyaçları karşılamaya yetmedi. Bundan kısa bir süre sonra Osmanlı'nın doğu ticaretinden kazancı azaldı. Çünkü Doğu Hindistan şirketi ve diğer Avrupalı tüccarlar malları Hindistan'dan, İran körfezinden ve Afrika civarından tamamen deniz yoluyla ithal etmeyi daha ucuz buldular. Bu arada Osmanlı mamülleri, kapitülâsyonlarla belirlenen düşük tarifelerle, imparatorluğa gelen Avrupa mallarıyla rekabetten zarar gördü. Kapitülâsyonlar, Avrupa devletlerine verilen ticaret ve diğer konularda imtiyaz anlaşmalarıydı. Bu arada Osmanlı, ihraç ettiği ürünlerine gelirleri artırmak için vergi koymak zorundaydı.

Bu ekonomik problemler, tam yeni ordulara ödemek için nakit gelire ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, neredeyse sürekli ekonomik krizin ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Barut çağında süvariler tımarlarında daha az etkiliydi. Bu yüzden silahlı piyade sınıfı kuruldu. Bu ordunun çoğu Anadolu köylülerinden meydana gelmekteydi. Tımarlardan bazıları süvarilerden alındı ve nakit elde etmek için vergi çiftlikleri yapıldı. Ancak diğer tımarlar saray gözdelelerine verildi, yoksa özel kişilere gidiyordu. Tımar sistemi çöktüğünden, daha az süvari sefere çıkmaya başladı. Bu, kısmen artık maddî kazanç elde edemeyecekleri içindi. Süvarilere emanet edilen yerel düzen artık eskisi kadar iyi sağlanamıyordu. Bu, sırası gelince ziraî üretimi ve geliri ters yönde etkiledi. Bu durum, yeni vergi toplayıcıları önceki tımar topraklarındaki köylülerden çok para toplamaya başladıklarında da ortaya çıktı.

Böylece askerî ve ekonomik güçlüklerle sosyal memnuniyetsizlik şiddetlendi. Yeni piyade sınıfları savaşların sonunda, artık maddî kazançları olmadığından gevşediler. Bu yüzden özellikle Anadolu'da eşkiya çetesi oldular. Rütbeleri, tımarlarını kaybeden önceki tımar sahipleri tarafından bazen yükseltildi. Buna ek olarak, 16. yüzyılda önemli ölçüde nüfus artışının olduğu gözükmektedir. Bu, topraksız köylülerin sayısını arttırmıştır. Diğer bir sorun da, ayaklanma çıkarıcı eşkiya çetesinin daha da artmasıydı. Bunlar 1590'larla 1600'lerin ilk yıllarının “celâlî” ayaklanmalarıydı. Bu ayaklanmaları devlet büyük

güçlüklerle bastırabilirdi. Köy nüfusunun aşırı arttığı dönemde, belki vebadan kaçan gibi, fahiş vergiden ve yağmacı eşkiyadan kaçış sebebiyle terkedilmiş köylerin ve çiftliklerin sayısının artması oldukça ilginçti.

Vilayetlerde düzeni sağlamanın bir yolu da, onlara Yeniçeri birliklerini yerleştirmektir. Böyle de yapıldı. Fakat toplam sonuç her zaman olumlu değildi. Çünkü sayıları artmaya başladıkça yeniçeri ordusu düşmeye başladı. İlk önce, aktif görevdeki yeniçerilerin evlenmesine izin verildi. Daha sonra diğer Türkler, devşirmeden gelmemelerine rağmen orduya katılmaya başladılar. Sadece sultana basit bir bağlılık değil, aile bağları da olduğundan yeniçeriler özellikle enflasyon döneminde daha çok para istediler. İsyân tehditleriyle paralarında artış sağladılar. Çoğu geçimini başka bir yoldan da sağladı ve şehirde ek iş almaya başladı. Yeniçeri birlikleri düzeni sağlamak için şehirlere yerleştirildiklerinde, yeni kötü yönetimlerine devam ettiler ve ulema ve esnaf arasındaki ileri gelenlerle birlikte yasadışı yerel yönetim kliğinin parçası oldular.

Yeniçeri ordusunda disiplinin bozulması tüm köle memur sisteminde bir çöküşü yansıtmaktaydı. Devşirme 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar devam ettirildiyse de yeni üyelerin sayısı azaldı. Köle memurların oğulları daha çok memur kariyerine girmeyi başardılar. Meziyetlerle yükselme daha az yaygındı. Yerini torpil ve yolsuzluğa bıraktı. Bu, bürokratlar arasında da doğrudur. Yolsuzluk, memurluk görevlerinin alınıp satılmasını da içeriyordu. Devletin verdiği ücretin artan hayat pahalılığına denk gelmediği bir zamanda bunu anlamak mümkündür. Yargıçlar da yolsuz oldu. Sözde Osmanlı reformlarının en yaygın şikâyetlerinden biri, alışverişlerde yargının komediye dönüşmesiydi. Kokuşmuş bir sistemde bile hâlâ yetenekli memurlar vardı. Fakat muhtemelen daha azdı. Bunların en önde geleni 1656 ile 1710 yılları arasında pekçok kez vezir-i âzamlık görevini alan Köprülü ailesinin üyeleri idi.

Osmanlı idarî sisteminin çöküşünden bizzat sultanları sorumlu tutmak haksızlık olur. “Balık baştan kokar” çok söylenen bir Türk atasözüdür. Sadece bir yöneticiyi ele almak, Kıbrıs şaraplarına aşırı düşkünlüğünden dolayı tebaası tarafından “Ayyaş Selim” olarak

bilinen II. Selim’i hatırlamak üzücüdür. Fakat II. Selim yeteneksiz değildi. Onun döneminden sonra sultanlığın gerçek problemleri ortaya çıktı. Bunun sebebi, daha ziyade, tahta geçme sisteminde yapılan değişikliktir. Önceki dönemlerde şehzadelerin askerî ve idarî deneyim kazanması için vilayetlere gönderilmesi geçerli uygulamaydı. Ayrıca önceden yeni tahta geçmiş sultanın hayattaki kardeşlerini öldürmesi, böylece sivil anarşinin muhtemelen uğraşçılarını ve kışkırtıcılarını ayaklaması âdeti. 17. yüzyılın ilk yıllarında her iki uygulama da değişti. Şehzadeler artık ilk elden deneyim kazanma çalışmalarına girişmiyorlardı. Fakat sarayda “kafes” olarak bilinen özel bölmelerde tutuluyorlardı. Artık alışıla geldiği üzere kardeşler yeni tahta geçen sultan tarafından öldürülüyorlardı. Ancak hâlâ bazen bu oluyordu. Bu, kısmen III. Mehmet (1595-1603) tahta geçtiğinde 19 kardeşi öldürüldüğü içindi. Bu toptan katliam kardeşi öldürme uygulamasının aleyhine fikirlerin oluşmasına sebep oldu. I. Ahmet (1603-17) tahta çıktığında kardeşinin, Mustafa’nın “kafeste” yaşamasına izin verdi. Bu, adet haline geldi. Bundan sonra, hayattaki en büyük erkek-amca, erkek kardeş, oğul, sultanın ölümünden sonra onun yerine geçebilecekti. I. Mustafa tahta iki kere geçti (1617-18, 1622-23) ve aklî yetersizliğinden dolayı iki kere tahttan çekildi. Zekâ geriliği kafese koyulmasından dolayı değildi. Fakat şüphesiz ki kafese konulmak ona yardımcı olmadı. Tahtın potansiyel varisi için de bu uygulama olumlu birşey değildi. Pratik deneyimin eksikliğinin yanısıra hapis hayatının zayıflaştırması, bazıları yetersiz, bazıları sadece hükûmete karşı ilgisiz, bazıları da aklî yönden dengesiz sultanların ortaya çıkmasına sebep oldu.

Genelleme yapılacak olursa, 17. yüzyıl sultanları pek yetenekli değildi. I. Ahmet dindarlığıyla tanınmaktaydı, fakat aynı zamanda silâhlı çatışmalarda başarısızlığıyla da bilinmekteydi. Anıldığı üzere “Deli Mustafa” yetersizdi. İbrahim de (1640-48) yetersiz ve dengesizdi. Uzun ve (1648-87) ılımlı bir dönemde işe başlayan IV. Mehmet, “Avcı sultan” olarak ta bilinmekteydi. Çünkü yönetimden ziyade avcılık başlıca işi olmuştu. İki sultan istisnaydı. Çünkü enerji ve yetenek sergilemişlerdi. II. Osman (1618-22) tahta çıkmadan önce yalnızca birkaç ay kafeste bulunmuştu, reformist düşünceler taşımaktaydı, fakat şüpheli yeniçeriler tarafından kısa

süre sonra öldürüldü, çünkü onları daha etkili ve daha sadık askerî güçlerle değiştirmek istiyordu. IV. Murat (1623-40) aynı derecede enerjik ve olağanüstü zalimdi, çünkü yasadışı eylemleri ve sadakatsizliği anında idamla cezalandırıyordu. Fakat bu ikisi gücün genellikle saray görevlilerinde veya kliklerinde olduğu bir dönemde farklıydılar. En etkili politikacılar arasında imparatorluk haremının birkaç kadını vardı ve bu durum yaygındı. Kösem Mahpeyker IV. Murat ve İbrahim'in annesiydi. Hatice Turan ise IV. Mehmet'in annesiydi. Bu ikisi önemli bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek yöneticileri oldular.

Sultanlıkta zayıflık, Süleyman'dan sonraki dönemin ekonomik ve sosyal güçlükleri, entellektüel ve psikolojik değişim olmasaydı, uzun vadede daha az zararlı olurdu. Önemli miktarda ulema birçok eğitimsiz kişi ve fakir medrese öğrencileri tarafından desteklenmekteydi ve bu ulemalar gittikçe daha çok yeniliği engellemekteydiler. İslâmî başarıyla duyulan gururla birlikte Ku'ran'ın dar çerçevede yorumlanması Hıristiyan batıdan yeni kavramların ve tekniklerin alınmasını engelledi. Osmanlı uleması arasında her zaman bilgili kişiler vardı ve her zaman bazıları şu veya bu alanda Avrupa'nın ilmini öğrenmeye çabalıyordu. Fakat Osmanlı İslâmı, ilk yıllarda olduğundan genellikle daha az gelişmekte ve yeni görüşleri daha zor kabullenmekteydi. Yeniliğin küfür olduğuna dair önyargı batı Avrupalıların coğrafi keşif, rasyonel düşünce, bilimsel araştırma, teknoloji ve imalât alanlarında atılımlar yaptığı şanssız bir dönemde yayıldı. Doğuyla Batı arasındaki mesafe genişlemekteydi.

Savaş zamanında bu açık ilk defa acı bir şekilde ortaya çıktı. 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başlarında daha zorlukla ve daha az zafer kazanılmaya başlandı. Örneğin I. Ahmet iki cepheye eş zamanlı savaşlarla karşı karşıya kaldı. Bu, her zaman sultanların kaçınmaya çalıştığı bir şeydi. İranlı Şah Abbas'a karşı aralıklı olarak savaşa girişti. Yine aynı yıllarda Avusturyalı Habsburglara karşı savaştı. İran Savaşı uzun vadede kaybedilecek bir savaştı. Avusturya savaşında nerdeyse berabere kalınmıştı. Sonunda yapılan Zitvatorok (1606) antlaşmasında ilk defa Habsburg yöneticisinin dengi, yani sadece kral değil bir imparator olduğunu da kabul etmek zorunda kaldı. Ahmed'in deniz kuvvetleri

düşüşteydi. Bu arada barbar korsanlar ona itaat etmekten vazgeçtiler ve Trablusgarp'ta, Tunus'ta ve Cezayir'de bağımsız hareket etmeye başladılar. Aynı zamanda küçük Kazak gemileri filosu Rus nehirlerine indiler ve Karadeniz'e çıktılar. 1614'te Sinop'u yaktılar. Fakat sonra Don Nehri ağzında yenildiler. 1621'de II. Osman, kısmen Polonya sınırlarından Kazak akını nedeniyle kötü hatırlanan Polonya savaşına girdi. Savaş başarısızdı. Coşkusuz Osmanlı güçleri en iyi zamanlarında savaşa ilgisizdiler. Bu gibi savaşları desteklemenin maliyeti yüksekti ve yağmayla veya vergi alınabilecek yeni topraklarla telafi edilemiyordu. 17. yüzyıldaki zaferle sonuçlanan savaşlar bile, Polonya'dan Podolya'nın, usta Venedikliler'den Girit adasının alınmasına rağmen, ne 16. yüzyıl ordularının eski başarılarına denkti, ne de yeni batılı tekniklerle geliştirilen askerî denizde başarılarla sahipti.

1683'de bu durum bir süre tersine döner gibi oldu. Büyük Osmanlı ordusu Viyana'yı ikinci kez kuşatmaya girdi. Fakat kuşatma Polonyalı güçlerle takviye edilen Habsburg yenilgisiyle sona erdi. Durum, 1529'da olduğu gibi sadece Türkler'in isteyerek (gönüllü olarak) çekilmesinden ibaret değildi. Geri çekilmeye zorlandılar. Devam eden savaş, Venedik ve Rusya'yı da anti-Türk koalisyonuna soktu. 1699'da Karlofça'da nihai barış sağlandığında Osmanlılar tüm Macaristan'ı ve Transilvanya'yı terketmek zorunda kaldılar. Belgrad'ta Tuna'ya kadar çekildiler. Büyük Peter'in liderliğinde Rusya Azov'u ele geçirdi. Bu, onların Karadeniz kıyılarında ilk ortaya çıkışlarıydı. Venedik bile çaptan düşen bir güç olduğu halde Mora'yı ele geçirebildi. Bu Osmanlılar'ın daha önce fethettiği ve yönettiği Hıristiyan topraklarından ilk büyük geri çekilişiydi. Bu, her Osmanlı sultanının “tuğrasına” yazılan “daima muzaffer” sıfatına biraz acı bir tat verdi.

İçten ve dıştan zayıflamasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu hâlâ tam çöküşten uzaktı. III. Ahmet'in döneminin ilk yarısında (1703-30) bazı topraklar geri alındı. Büyük Peter tarafından yenilgiye uğradıktan sonra Osmanlı topraklarına sığınmasına izin verilen İsveç'li XII. Charles'ın kışkırtmasının sonucu olarak Türkler'in girdiği kısa bir savaşın sonunda Azov Ruslar'dan geri alındı. Roman Katolik yönetiminden memnun olamayan ve tekrar Müslüman Türkler'i arayan Yunan Ortodoksların bulunduğu Mora,

Venedik'ten geri alındı. Bu yıllardaki önemli kayıplardan biri de Belgrad'tı. Belgrad, 1718'de Pasarofça Antlaşmasıyla Avusturya Habsburglarına verilmişti, ancak 1739'da Türkler tarafından geri alındı.

III. Ahmet'in zamanında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki atmosfer en azından yüzeysel olarak değişmeye başladı. Vezir-i âzam olmak için 1703'te ilk kalem adamı görev aldı. Vezir-i âzâmın mekânı olan, Bâb-i âli, 18. yüzyılda hükûmetin merkezi olarak sarayla rekabet etmeye başladı. Atmosferde değişim özellikle 1718'i izleyen barış yıllarında dikkate değerdi. Bu yıllarda sultan savaştan kaçınması ve lüks zevklere ilgi göstermesiyle tanınmıştı. Bu arayışlarında vezir-i âzamı Nevşehir'li İbrahim Paşa tarafından kendisine hararetle yardım edilmişti. Nevşehirli İbrahim Paşa Ahmet'in 31 çocuğundan biri olan kızıyla evlenmişti. Oğullarının sünnetinin kutlandığı şenlikler, kızlarının düğünü döneminde sıktı. Zamanın baş şairi Nedim meşhur dizeleriyle yeni anlayışı ifade etti. "Gülelim, oynayalım, kâm olalım dünyadan" Ahmet'in saray halkının aradığı zevk genellikle sanatsal ağırlıklı idi. Müzik, şiir ve edebiyat gelişmişti. İstanbul'da 5 kütüphane kurulmuştu ve sultana ait olan kütüphane de görevlendirilmişti. Yetiştirilen lâleler bir modaydı. Ahmet'in döneminin son yirmi yılına Lâle Devri ismi verilmişti. Zamanın bazı fikirleri ya direkt olarak batıdan, ya da İstanbul'un Fener semtinin Yunan cemaatıyla geldi. Osmanlı büyükelçisi Yirmisekiz Mehmet Çelebi İmparatorluk için yararlı olabilecek Fransız kurumlarını araştırmak üzere Paris'e gönderildi. En önemli yenilik ilk Türk matbaasının 1724'te aslen Macar olan İbrahim Müteferrika tarafından kurulmasıydı. Ulema yalnızca din dışı eserlerin basılması şartıyla onayladı. Bir Fransız dönmesi Müslüman tarafından İstanbul'da bir itfaiye ekibi organize edildi. Batı askerî tekniklerine biraz ilgi vardı. Ancak çok ciddî bir şekilde üstünde durulmadı. Yine de 1730'larda sonradan Ahmet Paşa adını alan bir Fransız dönmesi, Kont Bonneval, topçuların yeniden organize edilmesine yardım etti.

Ancak Lâle Devri'nde önemli bir değişim yoktu. Yüzeysel batılılaşma saray zevklerini ve mimarîyi etkilemesine rağmen derin bir şekilde yayılmadı. Aslında ekonomik zorlukların ve köylerden

İstanbul'a yeni göçlerin olduğu dönemde Fransız adetleri halkın düşmanlığını uyandırdı. III. Ahmed'in askerî zayıflığı 1730'da İran sınırlarında yapıp kaybedilen bir savaşla ortaya çıktığında, Patrona Halil tarafından İstanbul'da çıkarılan ayaklanma halkın kızgınlığını ifade ediyordu. Bu ayaklanmanın başında olan Patrona Halil eski eşya satıcısı ve bir Yeniçeri eriydi. Vezir-i âzam İbrahim kalabalığa kurban verildi ve III. Ahmed tahttan indirildi. Böylece Lâle Devri ve onun az çok liberal atmosferi sona erdi.

Sonraki yarım yüzyıl boyunca, aralıklı olarak batının bilgisinden ve tekniklerinden yararlanma girişimleri vardı. Fakat 1739'dan 1768'e kadar süren "uzun barış" daha çok gevşeklikle, gerekenden daha az çaptaki askeri yeniden yapılandırma ve reformla sonuçlandı. Kimi vilâyetler etkili merkezî kontrolden sıyrılmaya devam etti. Kuzey Afrika vilâyetleri uzun zamandır nerdeyse bağımsız korsanların eline geçmişti. Bu arada Mısır, Irak, Lübnan ve pek çok küçük bölge sultanın elinden güçlü adamların kontrolüne geçmişti. Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinin "ayanları" (yöredeki seçkin kişiler) Osmanlı hanedanına bağlılıklarını bildirmelerine rağmen, hâlâ zaman zaman isyan edebilmekte ve sultanın otoritesini gözardı edebilmekteydiler.

1768'den 1774'e kadar Rusya'yla yapılan savaş ve özellikle bu savaşın sonuçlandırılan antlaşma Osmanlı'nın gevşekliğini sona erdirdi. İki taraf da kötü savaşmasına rağmen, Ruslar son savaşın kazandılar 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması sonuçları bundan sonra hep hissedilecek Osmanlı yenilgisine damgasını vurdu. Kırım, Osmanlı kontrolünden çıktı ve bağımsız oldu. Rusya, Karadeniz'in kuzeyinde stratejik bir sahil şeridi kazandı. Bu, ülkenin orada ilk kalıcı tutunma noktası oldu. İlk defa Rus gemilerinin Boğaziçi ve Çanakkale boyunca ve tüm Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapmasına izin verildi. İstanbul ve Rus konsolosluklarında kalıcı bir Rus büyükelçiliğine Osmanlı İmparatorluğu topraklarında izin verildi. Birkaç yılda II. Katerina Kırım'ı topraklarına kattı ve daha çok Karadeniz kıyısını ele geçirdi. Kaybedilen savaştan sonra Bâb-ı Âli 1792'de bunu kabullenmeye mecbur kaldı. Rusların ilerlemesi Osmanlıların reform çabalarını teşvike yardım etti. İlk önce Askerî kurumların islahı başladı.

IV. Osmanlı Reformu Dönemi

18. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları arasında Osmanlı hükûmeti pekçok değişiklikleri başlattı. Bunların hepsi batılılaşma yönündeydi. Değişim süreci aslında zordu. Ayrıca gelişme iki paralel olayla engellendi ve durduruldu: Çoğu, Osmanlı topraklarının kaybedilmesiyle sonuçlanan yabancı devletlerin taarruzu ile kendileri hükûmet kurmak ve bağımsızlık isteyen imparatorluğun azınlıklarının ayaklanmaları 1798'de Napolyon'un Mısır vilâyetini işgal etmesi Osmanlı topraklarının merkezî parçalarının bile yabancı taarruzundan uzak olmadığını ortaya koydu. Bundan sonra, Rusya'ya karşı dört savaş yapıldı (1806-12, 1828-29, 1853-56, 1877-78). Bunlardan sadece biri, 1805'te yapılan Kırım savaşı zaferle sonuçlandı. Diğerlerinin herbirinde Rusya Osmanlı topraklarını ele geçirdi. Fransa 1830'da Cezayir'i, 1881'de Tunus'u aldı. Britanya 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı işgal etti, Avusturya 1908'de Bosna'yı aldı. İtalya 1911'de Trablusgarp'ı (Libya) ele geçirdi. En sonunda 1912-1913'te Balkan ülkeleri birliği İstanbul'u çevreleyen bölge hariç Avrupa'da kalan tüm topraklarını imparatorluktan aldı. Aynı dönemde, Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Karadağ, Bulgaristan, Arnavutluk bağımsızlıklarını kazandı. Bu arada, Ermeniler ve Araplar arasında milliyetçi ayaklanmalar vardı. Bu şartlar altında reform zordu ve gösterilen gelişmeler istikrarlı olmaktan ziyade aralıklydı. Ancak, savaş ve isyan reformu daha da teşvik etti. 20. yüzyılın başlarına kadar reform çabalarının toplu etkileri müthişti.

1. Abdülhamit (1774-89) askerî yapılanmayı yeniden sağlamak için girişimlerde bulundu. Fakat onun halefi III. Selim (1789-1807) tüm kalbiyle reform çabalarına girişen kişiydi. Kafeste geçirdiği 15 yıla rağmen Selim, Avrupa hakkında bilgi edinmişti. Tahta çıktığında, üst düzeydeki danışmanlarından gerekli reformları not etmelerini istedi ve sonra Osmanlı silâhlarını, askerî organizasyonu ve teknik askerî okulları geliştirmeye başladı. Bu süreçte, batı etkisine kapı daha önce olduğundan daha çok açıldı. Birkaç yüz Avrupalı Osmanlı devletinde görevliydi. Bunların çoğu Fransızdı. Bazı batılı tarzlar, hatta bazı lâik kavramlar Osmanlı toplumunun üst sınıflarına girmeye başladı. İlk porselen fabrikası İstanbul'da kuruldu. 1742'den beri kapalı olan matbaa, ordu ve diğer yararlı

konular hakkında tekrar kitaplar basmak için çalışmaya koyuldu. Selim'in büyük projesi bozulmuştu. Yeniçerilerden daha etkili modern bir ordu için yeni birlikler oluşturuldu ve eğitildi. Yeni birlikler ithal silâhlarla donatıldı ve kırmızı dar pantolon ve mavi bere üniforma giydirildi ve Batı tarzında talim yaptırıldı. Fakat gerici güçlerin birliği, Yeniçeriler ve bazı ulemalar Selim'i tehdit etti. Selim cesaretini kaybetti ve 1807'de 20.000 kişilik yeni ordusunu dağıtarak teslim oldu. Gericiler yine de Selim'i tahttan indirdiler. Eğer direnseydi, daha ileri düzeyde batılılaşmayı gerçekleştirebilirdi. Bunun yerine, geleneksel önyargı ve kazanılmış haklar algılanan yenilik tehditlerine ve kâfir Fransız etkisine karşı zafer kazandılar.

II. Mahmut (1808-39) kararlı bir reformcuydu. Gericilerin gücü nedeniyle başlangıçta dikkatli olmak zorundaydı. Yunan ve Sırp ayaklanmalarından ve Mısır valisi hırslı Mehmet Ali'nin ayaklanmalarından bezmişti. En sonunda 1826'da Mahmut modern taktiklerle birim birim eski orduyu yeniden eğiterek Yeniçeri tehlikesinden kurtulma plânlarını tamamladı. Yeniçeri komutanı plânı onaylamasına rağmen, ordu yine ayaklandı. O zaman Mahmut, Selim'den farklı olarak tüm mevcut sadık güçleri hatta medreselerdeki ilâhiyat öğrencilerini de silâhlandırarak bir araya topladı ve isyânları ezdi. Bundan sonra 8 cellât askerî mahkemelerin emirlerini yerine getirmek için haftalarca çalıştılar. Yeniçeri ordusu Türklerin dediği gibi bu “hayırlı olaydan” (Vaka-i Hayri'ye) sonra lağvedildi ve yeni batılı ordu yavaş yavaş kuruldu. Prusya ordusu kaptanı Helmuth von Moltke askerî danışmanlığa getirildi. İtalyan besteci Giuseppe Donizetti askerî müzisyenleri eğitmek için görevlendirildi. Amerikan usta gemi yapımcısı Henry Eckford İstanbul'daki tersanelerde dünyanın en iyi fırkateynlerini yapnak için New York'tan getirildi. Batılı metotlar, batılı kitaplar, bazen batılı öğretmenler yeni askerî akademide ve askerî tıp okulunda bulundular. Fransız dili yeni fikirlerin ve tekniklerin transferi için yaygın bir araç oldu. Gittikçe daha çok Osmanlı memuru, diplomatı ve bürokratları Fransızca'yı öğrendiler. Fransızcası iyi olanlar Osmanlı hükûmetinde yeni batılı elitleri oluşturmaya başladılar.

Merkezî hükûmet Mahmut tarafından yeniden yapılandırıldı. Eski arpalıklar lağvedildi ve ilk batı tarzında bakanlıkları kurdu; Harbiye, dışişleri, içişleri ve hazine bakanlığı. Ulemanın bazı resmî yetkilerini elinden aldı. İlk resmi gazete kuruldu, “Monteur Ottoman”. Bunu kısa süre sonra Türkçe eşi, Takvim-i Vekayi izledi. Bu, Türk gazeteciliğinin başlangıcını temsil ediyordu. Mahmut’un en dramatik hareketi memurlarını şalvarı ve sarığı bırakıp siyah pantolon, frak ve fes giymeye mecbur etmesiydi. Kullanımı yaygınlaştıkça, koni kırmızı başlık ilkönce yeni bürokrasinin sembolü oldu. Fes onu giyen başın batılı düşüncesini garanti etmedi. Ancak Mahmut ülkesini sebatla batılılaşma reformu yoluna sevketti ve merkezî hükûmetin gücünü yalnızca yöneten değil yenileştirilen yer olarak artırdı.

Halefi I. Abdülmecit (1839-61) Reşit Paşa’nın teşvikiyle benzer bir politika izledi. Reşit Paşa ilk önce diplomat, sonra dışişleri bakanı, daha sonra da sadrâzam oldu. Reşit Paşa’nın teşvik ettiği 1839 padişah fermanı Gülhane Hatt-ı Hümayunu, sonraki 40 yıl için Osmanlı devlet işlerinin tarzını belirledi. Bu dönem Tanzimat dönemi olarak bilinmektedir. Askerlik, vergi ve adalette reformu garanti etti. Ayrıca, reformların dine bakmaksızın imparatorlukta herkese eşit uygulanacağına söz verildi. Bu, lâikliğe, her bireyi “milletin” bir üyesi olmaktan ziyade Osmanlı tebaası olarak düşünmeye doğru büyük bir adımdı.

1840’dan 1871’e kadar Reşit Paşa ve onun ilk öğrencileri, Âli Paşa ve Fuat Paşa, durumları elverdiğinde reformlarla ön plâna çıktılar. Fransız modelini örnek alarak eğitim plânı üzerinde çalışıldı. Kurulan okulların en ünlüsü Galatasaray Lisesiydi. Eğitim burada Fransızcadı. Ticaret ve ceza yasaları yine Fransız modeline uygun olarak yeniden çıkarıldı. Ancak reformcular kişilerin davranışlarını düzenleyen İslâm hukukuna dokunmaya cesaret etmediler. Yenilenmiş taşra vilâyetlerinin yönetim sistemi, “vilâyet” sistemi Fransa’nın organizasyonun pek çok yönünden “département”lar aracılığıyla kopya edildi. Bunlar ve diğer lâik batılı değişiklikler geleneksel topluma aşırı derecede empoze edildi. Bazen iki tür kurum –eski medreseler ve yeni Batılı okullar, geleneksel dinî kanun ve mahkemeleri ile modern lâik kanunlar ve mahkemeleri yan yana geldi. Kimi Osmanlı tebaası için

değişiklikler kafa karıştırıcı, kimileri için iğrenç ve yine diğerleri için ise yetersizdi.

Tanzimat reformcularının eleştirilenleri arasında, 1860 ve 1870’lerde artmaya başlayan gazetelerde yazan gazeteciler vardı. Bazı gazeteciler devlet görevlileriyle birlikte kendilerine “Yeni Osmanlılar” diyen grubun üyeleriydiler. Abdülaziz’i (1861-76) sorumsuz ve otoriter olarak nitelendirdiler ve otokrasiyi frenlemek için bir parlamento istediler. Komploya kalkıştıkları tesbit edilince de, en önde gelen Yeni Osmanlılar Paris’e kaçmak zorunda kaldılar. Ateşli oyunu “Vatan yahut Silistre” 1873’te ilk gösterildiği zamandan bir yüzyıl sonra bile vatanseverlik duygularını uyandıran bir yazar olan Namık Kemâl, grubun en ünlüsüydü.

1875-76’daki Balkan krizi, Yeni Osmanlılar dahil olmak üzere reformculara parlamentolarını kurmak için bir şans verdi. Abdülaziz tahttan indirildi ve darbenin liderleri II. Abdülhamit’I (1876-1909) tahtta geçirdi, fakat anayasaya destek verme şartıyla Mithat Paşa’nın başkanlığındaki yürüttüğü bir komisyonun hazırladığı anayasa, 23 Aralık 1876’da resmen ilân edildi. Bundan sonra milletvekilliği için seçimler yapıldı. Yeni parlamento 1877’de ve 1878’in başlarında görev yaptı. Fakat milletvekilleri Abdülhamit’i çok eleştirmeye başladıklarından parlamento lağvedildi ve 30 yıl boyunca bir daha seçim yapılmadı.

Bu 30 yıl boyunca Abdülhamit ülkeyi bir otokrat olarak yönetti. Gittikçe daha çok korku duyulan, baskıcı bir hükümdar oldu. Basına sansür uyguladı, toplantıları yasakladı, aleyhtarları ortaya çıkarmak için casuslara güvendi. Osmanlı entellektüelleri iki hayat yaşadı: biri açık, biri gizli. Yasak çalışmalar ve Abdülhamit karşıtı şiirler elden ele yayıldı. Ancak Abdülhamit kitleler arasında popülerdi. Dindarlığı vurgulamaktaydı. Kendini Müslümanlar’ın halifesi olarak adlandırıyordu. Hicaz demiryolunu Şam’dan kutsal şehir Medine’ye kadar uzattı. Teknik anlamda ilericiydi. Çünkü telgrafın ve Türkiye’ye ilk defa Kırım Savaşı sırasında gelen demiryolunun yaygınlaşmasını teşvik etti. Bağdat demiryolu önemli bir örnektir. Alman askerî heyetinin tavsiyesiyle bir ordu kurmaya da devam etti.

Fakat kaçınılmaz olarak, siyasî ve entellektüel baskı, muhalefeti besledi. Jön Türkler tarafından yürütülen muhalefet, zamanında anayasanın yeniden düzenlenmesini istedi. Gizli bir kuruluş olan İttihat ve Terakki Cemîyeti (İTC) genç memurlar, devlet görevlileri ve yazarlar arasında gelişti. Bazıları sürgün edildi ve kaçmak zorunda kaldı. Avrupa'dan imparatorluğa propaganda yaptılar. Muhalefet hücreleri askerî görevliler arasında, özellikle Selânik bölgesinde yayıldı. Bunlar Paris'te İTC üyeleriyle bağlantı halindeydiler. 1908'de bazı askerî birlikler ayaklanmaya başladılar ve Selânik'teki İTC liderleri telgrafla Abdülhamit'in anayasayı yeniden kabullenmesini istediler. Abdülhamit korktuğu için 24 Temmuz'da boyun eğdi ve yeniden seçim istedi.

Anayasanın yeniden kabullenileceği haberi üzerine, halk sokaklara dökülerek inanılmaz sevinç ve dostluk gösterilerinde bulundular. Çoğu "anayasadan" neyin kastedildiğinden emin değillerdi, fakat hepsi yeni özgürlük günlerinin geldiğinden emin gözükiyorlardı. Bir bakıma bu gerçekleştirildi. Basın o zaman serbestti. Gazeteler, siyasî yorumlar, karikatürler arttı. Sürgündekiler yurtdışından geri döndüler. Seçimler yapıldı. 1908'de ilk parlamento açıldı. Yeni rejim, Nisan 1909'da gayrimemnun askerler ve siyasî gericiler tarafından girişilen karşı ayaklanmadan sonra ayakta kaldı. Sadık İTC Selânik birlikleri ayaklanmayı bastırdı. Abdülhamit'in karşı ayaklanmaya karıştığı anlaşıldığı için, meclis tahttan indirilmesi gerektiğine karar verdi. Tarihte ilk defa seçilmiş bir organ Osman'ın soyundan gelen bir sultanı tahttan indirdi. Abdülhamit'in halefi V. Mehmet'in de (1909-18) ancak bir figüran olmasına izin verildi. Osmanlı hanedanı hâlâ tahttaydı, ancak artık yönetmiyordu.

Sonraki 6 yılda Osmanlı İmparatorluğu'nun politik hayatı düz değil, engebeliydi. Parlamenteoya genellikle İTC hâkimdi. Sonunda İTC açık politik bir parti oldu. Muhalifler, özellikle liberaller ve ittihatçıların çok otoriter olmaya başladığını düşünmekteydiler. 1913'e kadar, bu kesinlikle doğrudu. 1908'in ittihatçı kahramanı ve şimdi Savaş Bakanı olan Enver Paşa ile İçişleri Bakanı Talat Paşa, hükûmete hâkim kişilerdi. İttihatçı hakimiyeti zamanında dış krizler başladı. Bu sırada İtalya Trablusgarp savaşını yapmıştı ve Balkan ülkeleri de taarruza geçmişti. Balkanlar'dan Türkiye'ye

sığınan 20.000 kişi İstanbul’a akın etti. Etnik yönden küçülen İmparatorluk, zorunlu olarak daha az heterojen ve daha çok Türk olmaktaydı. İdeolojik açıdan da bu doğru olmaya başladı. Tanzimat döneminin eşitlikçi Osmanlıcılığı kendini Türklük üzerinde daha çok vurguya bıraktı. Türklüğün en önde gelen savunucusu bir sosyolog ve popüler bir yazar olan Ziya Gökalp’ti. Türkler için kültürün de Türkçe olması üzerinde ısrar etti. Geleneksel Fars-Arap-İslâm kültürü ve 19. yüzyıl Avrupalılaştırılmış kültürü yüzeyseldi. “Seralarda yetiştirilen çiçekler” gibiydi. Ziya ne İslâm’ı ne de Avrupa uygarlığının en iyi yönlerini bırakabilirdi. Fakat bunların Türkçülüğe katkıda bulunması ve Türkçülüğün içinde erimesi gerektiğini savunuyordu.

Sonra, geniş ölçüde Enver’in Almanya’yla gizli anti-Rusya ittiifakıyla Osmanlı İmparatorluğu 1914’deki Büyük Savaş’ın içine çekildi. 4 yıllık çetin sınav sırasında Türk orduları çeşitli cephelerde genellikle savunma için savaştı. Yalnızca bir cephede açık zafer elde ettiler. Bu, 1915’te İngiliz ve Fransızlar’ın İstanbul’a doğru ilerleme çabasıyla yaptıkları taarruza karşı Gelibolu ve Çanakkale savunmasıydı. 1916’da İngilizler tarafından desteklenen Arap isyanı Hicaz’da ortaya çıktı. 30 Ekim 1918’de bir mütarekeyle I. Selim’in ve Süleyman’ın tüm Suriye ve Irak fetihleriyle elde ettikleri topraklar Osmanlılar’dan koparıldı. Savaş ayrıca İttihatçılar’ın rejimini sona erdirdi. Liderleri yurtdışına kaçtı. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan işgal güçleri İstanbul ve Boğazlar dahil olmak üzere stratejik bölgeleri kontrol etmekteydi. Yeni sultan, VI. Mehmet (1918-22) popüler değildi ve liderlik vasfından yoksundu. Umutsuzluk atmosferi vardı. Bu arada, İttifakın devlet adamları, Osmanlı hükûmetine Sevres antlaşmasını zorla kabul ettirdi. Bu antlaşma 10 Ağustos 1920’de imzalandı. Bu antlaşmada Osmanlı Devletinin parçalanması kabul ediliyor, sadece Orta Anadolu bağımsız Türk hakimiyetine bırakılıyor ve İzmir çevresindeki Yunan bölgesi dahil olmak üzere çeşitli bölgelerde yabancı devletlerin kontrolünü empoze ediyordu.

V. Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu

Ancak, antlaşma imzalanmadan çok önce milliyetçi bir direniş hareketi ortaya çıktı. Daha çok 1934’te aldığı Atatürk soyadıyla

bilinen Mustafa Kemâl tarafından önderlik edildi. Mustafa Kemâl bir generaldi ve çok başarılı bir Osmanlı kumandanıydı. Ününü 1915'te Gelibolu'da kazanmıştı. Yenilgiden sonra ülkeyi yeniden canlandırmaya çalışarak, Anadolu'ya İstanbul'dan askerî müfettiş olarak gitti. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak bastı. Sonraki 4 yılda bir ordu, hükûmet ve devlet yarattı. Ancak büyük ölçüde siyasî birliği sağladı. Çoğu Türk'ün hâla kendilerini yerel halk veya Müslüman ya da hatta halife-sultanın tebaası olarak gördüğü ama ilk önce Türk olarak görmediği bir dönemde bu en zor görevdi.

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında, bağımsız Türk toprakları için tartışılmaz asgari talepleri ortaya koyan Millî Misak, iki temsilî toplantıda oluşturuldu. Sonra, yeni seçilmiş Osmanlı parlamentosu pek çok Millîyetçi milletvekili ile İstanbul'da, 1920'nin başlarında toplandı ve Osmanlı siyaseti antlaşmasını adapte etti. Kısacası, bu yeni direnme işareti karşısında, İngiliz askerî güçleri pek çok milletvekilini yakaladı. Diğer milletvekilleri İstanbul'dan kaçtı ve 23 Nisan 1920'de birlikte yeni hükûmetin Büyük Millet Meclisi'ni oluşturdukları Ankara'da Mustafa Kemâl'e katıldılar. Bu andan itibaren, başkanı Mustafa Kemâl olan bu meclis Türkiye'nin gerçek hükûmetiydi. VI. Mehmet bakanlarıyla birlikte neredeyse tamamen güçsüz olarak işgal altındaki İstanbul'da kaldı. 1921'de Ankara hükûmeti, egemenliğin millete ait olduğunu ilân eden bir anayasayı kabul etti. İlk defa Anayasada devlet resmî olarak da "Türkiye" olarak adlandırılıyordu. Böylece Cumhuriyet ilân edilmeden önce bile, hiç kimse "Cumhuriyet" kelimesini kullanmasa bile, cumhuriyetin özü teşkil edildi. Mustafa Kemâl'e göre cumhuriyet halkın egemenliği demektir. O halk da Türk milleti idi.

1920 ve 1922 arasında Büyük Millet Meclisi ordusu ve hükûmeti hem diplomatik hem de askerî alanda pek çok başarı kazandı. Bu, Millî Misak'da belirlenen çoğu toprağın serbest kalmasını sağladı. Sovyet Rusya ile Batılı güçler arasındaki ayrılık, Türkler'e yaradı. Çünkü Rusya eğer İngiliz aleyhtarı veya Fransız aleyhtarı amaçlıysa, biraz askerî yardım yapmaya istekliydi. Batılı güçlerin kendi aralarındaki uyumsuzluk kullanıldı ve bu, İtalyan ve Fransız işgal güçlerinin çekip gitmesini sağladı. Aksine Yunanlılar 1920'de İzmir'e büyük bir taarruz yaptılar. Bu taarruz ancak 1921'de Mustafa Kemâl'in arkadaşı İnönü tarafından İnönü

Savaşı'nda ve tekrar Mustafa Kemâl tarafından Yunanlılar Ankara'dan 50-60 mil uzaklıktayken kontrol altına alındı. Sonra şans döndü ve 1922'de bir Türk taarruzu Yunanlıları Anadolu'dan attı. Bu noktada İngilizler Türkler'in tek etkili hasımları olarak kaldı. Fakat artık görüşme yapmaya istekliydiler. Ekim 1922'deki yeni bir mütareke, ertesi ay İsviçre'nin Lozan kendinde yapılacak yeni bir barış konferansına yol açtı.

İngiltere sultanın hükûmetini de bir temsilci göndermeye davet etti. Bunun üzerine Mustafa Kemâl, Büyük Millet Meclisi'ni saltanatın kaldırılmasına ikna etti. Hararetli tartışmalardan sonra bu, 1 Kasım 1922'de gerçekleştirildi. VI. Mehmet bir İngiliz gemisine binerek sürgüne gitti. 600 yıldan fazla süren Osmanlı saltanatı sona erdi. Hükûmet hanedanın bir üyesini halife olarak seçti. Fakat o, politik hiçbir gücü olmayan dinî bir figür olacaktı. İki yıl sonra o da dışarı gönderildi ve halifelik kaldırıldı.

1922'deki Kemâlist askerî zafer, yalnızca saltanatın sonu için değil, aynı zamanda birlikte ele alındığında yeni Türkiye'nin sağlam yapısını da sembolize eden üç olay için de yolu açtı. Bunların ilki 24 Temmuz 1923'de Türkiye'nin tam yetkili olarak katıldığı 7 aylık sıkı pazarlıklar, aralar ve neredeyse barış konferansının son bulmasına sebep olan görüşmelerden sonra İsmet İnönü tarafından Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Serbestçe görüşülen, Sèvres Antlaşması'nda olduğu gibi empoze edilmeyen anlaşmayla yeni Türkiye şu andaki sınırlarına kavuştu ve yabancı kapitülasyonlarını sona erdirdi. İkinci olay, başkentin resmî olarak değişmesiydi. 1453'den sonra ilk defa başkent 13 Ekim'de İstanbul'dan Ankara'ya taşındı. İstanbul, yıkılan İmparatorluğun kozmopolitan merkeziydi. Anadolu yaylası üzerinde bulunan Ankara, yeni devletin merkezi oldu. En sonunda 29 Ekim'de meclis resmî olarak Türkiye'nin Cumhuriyet olduğunu ilân etti. Hayatına kurucusunu, Mustafa Kemâl'i Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü'yü de Başbakan seçerek başladı.

VI. Modern Türkiye: Değişim ve Süreklilik

Türkiye Cumhuriyeti şu anda 1923'deki resmî kuruluşundan beri yarım yüzyıldan fazla zamandır milletler ailesinin bir üyesi oldu. Bu dönem sırasında çok değişti. Tamamen lâik bir hükûmet

ve pek çok lâik kültürel kurumlar geliştirdi. Demokratik çok partili politik sistemi kabul etti. Yabancı devletlerle barışçı bir politika izledi. Endüstrileşme yolunda ilerledi. 1920'lerden beri nüfusu üçe katlandı. Aynı dönemde okur-yazar oranı beş kez arttı. Kadınlar, ülkenin politik, ekonomik ve kültürel hayatında tamamen yeni bir rol oynamaktadırlar. Yalnızca yerel ve dinî bağlılığa karşıt olarak, Türklük, Türk milletine ve kültürüne sadakat (aidiyet) bilinci çok daha güçlenmiş ve yaygınlaşmıştır. Bu gelişen eğilimler engellere ve problemlere sebep olmaktadır. Pek çok bakımdan Osmanlı İmparatorluğu zamanına göre radikal değişiklikler göze çarpmaktadır.

Ancak devamlılık da vardır. Modern Türkler, Orta Asya'daki İslâm öncesinde yaşayan Türklerin varisidir. Türkler İslâm öncesi çeşitli eski Anadolu uygarlıklarının da varisidir. Hem İslâmî geçmişten, hem de Osmanlı geçmişinden çok miras devralmıştır. Şu anda batının bir parçasını teşkil etmekle birlikte, batılı geçmişlerinin de varisleridir. Bütün bu miraslar, Doğu ve Batı, Asya ve Avrupa modern Türkiye uygarlığında içiçe geçmiştir. Birliğin sembolü, 1973'te açılan, Boğaziçine uzanan, bir yakadan, bir caminin yanından, diğer yakaya, Fransız tarzında bir sarayın yanına uzanan, iki kıtayı pek çok geçmişle ve bir gelecekle birleştiren köprüdür.